

10-МАВЗУ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ КОНЦЕПЦИЯСИ.

Мавзу саволлари:

1. Инсон тараққиёти концепциянинг шаклланиши ва ривожланиши.
2. Ўзбекистонда инсон тараққиёти концепциясининг тарғиб этилиши.
3. Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси ва унинг аҳамияти.
4. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатлар ва стандартлар.
5. Ўзбекистонда инсон тараққиёти контекстада инсон ҳуқуқларига риоя қилиш масалалари.
6. Иқтисодий ривожланиш назариясининг пайдо бўлиши ва ривожланиши.

Ижтимоий ривожланишнинг бутун тарихи давомида “жамият” категориясига турлича концептуал ёндашувларни кузатиш мумкин. Ижтимоий, фалсафий, иқтисодий назариялар ушбу тушунчанинг турлича талқинларини таклиф этадилар. Масалан, атомистик назария “жамият”га шахслар ва улар ўртасидаги муносабатларнинг жамланмаси сифатида қарайди: “Охир-оқибат бутун жамиятни шахслараро хиссиётлар ёки кўрсатмаларнинг нозик тўри сифатида тасаввур этиш мумкин. Ҳар бир муайян шахсга унинг ўзи томонидан тўқилган тўрнинг марказидан жой олиб, айрим одамлар билан бевосита, бутун жаҳон билан эса билвосита боғлиқ ҳолида эканлиги сифатида қаралиши мумкин”.¹

М.Вебер² таълимотига кўра, жамият – шахслар жамланмаси бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз мақсадларига эришишга интилади³.

Умуман олганда, *жамият* – одамларнинг жамоавий фаолиятига асосланган мураккаб, кенг кўламли, кўп даражали очиқ тизимдир. Жамиятнинг моҳияти – ижтимоий организм – ижтимоий институт асосидаги тизимдир.

Ижтимоий институт – ўзини такрор ҳосил қилиш ва ривожлантиришни таъминлаш мақсадида жамоавий фаолиятда иштирок этаётган одамларнинг барқарор уюшмаси бўлиб, у жамиятни такрор ҳосил қилиш ва ривожлантириш учун зарур бўлган қадриятларни яратади.

Қадриятлар – одамлар эҳтиёжларини қондирадиган нарсалардир. Улар, эҳтиёжлар каби, моддий, маънавий ва ижтимоий бўлади.

Тарихан бирламчи – ижтимоий институт – уруғ, оила бўлиб, унда турмуш кечириш ва функцияларни ривожлантириш учун барча зарур нарсалар амалга оширилади. Бу функцияларни алоҳида ижтимоий институтлар бажара бошлагач, улардан кичик ижтимоий тизимлар ва ижтимоий ҳаётнинг соҳалари ташкил топади. Моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш соҳалари мавжуддир.

Моддий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳасини шунингдек “моддий ишлаб чиқариш” ёки “иқтисодиёт” (тор маънода) деб аташ қабул қилинган. Кенг манода эса *иқтисодиёт* – ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги иқтисодий муносабатларнинг жамланмасидир.

Маънавий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳаси икки соҳадан: фан соҳаси ва санъат соҳасидан иборатдир. *Фан соҳаси* объектив билимлар эгалланишини таъминлайди. Бу соҳа фаннинг уч гуруҳига: фалсафа, табиий ва ижтимоий фанларга бўлинади.

Санъат соҳаси воқеликни бадиий асарлар шаклида субъектив тасаввур этишни таъминлайди.

Жамият тизим сифатида амал этиши давомида ривожланиш жараёнлари кечади. Тарихий ривожланиш жараёнида ҳар бир муайян жамият фақат миқдор жиҳатидан эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгариб, амал этишини, турмуш тарзини ўзгартиради. У жамиятнинг бир туридан ривожланганроқ бошқа турига ўтади.

Асосий ижтимоий институтларнинг амал этиши бевосита ишлаб чиқарувчиларни фаолиятга рағбатлантириш орқали белгиланади. Бу пировард натижада жамият амал этиши

¹ Социология: Основы общей теории. – М., 1996. С.102

² **Максимилиан Карл Эмиль Вёбер** (*Max Weber*, 1864-1920) — немис [социологи](#), тарихчиси ва иқтисодчиси. Иқтисодиёт соҳасидаги асосий асари: Миллат ва миллий иқтисодий сийёсат.: ([Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik](#))

³ Қаранг: Фролов С.С. Основы социологии. – М., 1997. С.14

ва унинг тузилишини белгилайди. Ўз навбатида бу жамиятнинг ижтимоий турини ажратиб кўрсатиш учун асос яратади.

Иқтисодий тафаккурнинг тарихи кўхна дунёнинг ёзма манбаларидан бошланади. Қадимий Мисрда суғориш тизими атрофида шакллантирилган, муайян даражада режалик иқтисодиёт мавжуд бўлган. Сурия ва Бобил тузумлари пул институтларини юкори мукаммалик даражасига кўтарганлар, улар кредит ва банк ишидан хабардор бўлганлар. Қадимий Хитойда дехқончилик, тижорат ва молия масалалари билан мунтазам шуғулланишган. Хитойликлар пулни тартибга солиш ва товар айланмаси устудан назорат қилиш усулларини ишлаб чиққанлар, бу эса маълум таҳлилни талаб этган.

Милоддан аввалги V-IV асрларда қадимий юнон мутафаккирлари Ксенофон, Платон, Аристотель асарларида иқтисодий масалалар илк бор илмий таҳлил қилинган. Улар мурракаб иқтисодий масалаларни қўйибгина қолмасдан, бу саволларга ўз жавобларини берганлар. Кўхна юнонликлар “иқтисод” (“тежаш”) сўзи асосида “иқтисодиёт” атамасини муомалага киритганлар. Ўша давр олимлари иқтисодиёт дейилганда ўз хўжалигини бойитишга ёрдам берадиган фанни тушунганлар. Улар, шунингдек, меҳнат тақсимооти ғоясини илгари сурганлар, шунингдек турли товарларни бир-бирларига таққослаш асосида умумий мезонни қабул қилиш мумкинлигини тушуниб етганлар. Оддий товар муомаласи билан пулнинг капитал сифатида муомаласи ўртасидаги тафовут ҳам аниқланган.

Кўхна давр иқтисодий тафаккурининг энг машхур вакилларида бири кўхна юнонлик файласуф Платоннинг “Давлат” ва “Қонунлар” асарларида иқтисодий масалалар кўриб чиқилган. Бу асарларнинг биринчисида мукамал давлат тузилиши баён этилган бўлса, иккинчисидаги давлат анча ҳаётроқ тасвур қилинган. Платоннинг фикрича, идеал давлат – шаҳар-давлатдир. Унда унча кўп бўлмаган ва имконияти борича муқим яшайдиган аҳоли бўлиши керак бўлган. Худди шунингдек, аҳоли каби унинг бойлиги ҳам муқим бўлиши керак бўлган.

Мазкур давлатда барча иқтисодий ва ноиқтисодий фаолият қатъий тартибга солинган. Аскарлар, дехқонлар, ҳунармандлар ва бошқа фаолият билан шуғулланадиганларнинг ўз доимий тоифалари бўлган, эркаклар ва аёлларга бир хил қаралган. Ана шундай тоифалардан бири – кўрикчилар ёки ҳуқумдорлар ҳамма билан биргаликда яшаши ва уларнинг шахсий мулки ёки оиласи бўлмаган. Худди шу тоифа вакилларида давлатни бошқариш ишониб топширилган.

“Иқтисодий ўсиш” ва “иқтисодий ривожланиш” тушунчаси кўпинча бир маънода талқин этилади, ҳолбуки улар ўртасида жиддий тафовутлар мавжуд. *Иқтисодий ўсиш* (аҳоли жон бошига миллий маҳсулот ёки даромаднинг кўпайиши) жамланма таклиф кўпайишини акс эттиради. *Иқтисодий ривожланиш* эса шунчаки товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг кўпайишига қараганда кенгроқ маънога эгадир. Иқтисодий ўсишдаги жон бошига даромад кўрсаткичига қўшимча равишда иқтисодий ривожланишда иқтисодиётдаги сифат ва таркибий ўзгаришлар ҳам назарда тутилади.

Жамиятни иқтисодий ривожлантириши иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар, аҳоли турмушининг шароитлари ва сифатини такомиллаштириш каби тушунчаларни қамраб оладиган кенг кўламли жараёндир. Иқтисодий ривожлантиришнинг турли – АҚШ, Германия, Хитой, Жанубий-Шарқий Осиё, Япония, Ўзбекистон ва бошқа моделлари мавжуд. Уларнинг турличалиги ва миллий хусусиятларга эгаллигига қарамасдан мазкур жараёни акс эттирадиган умумий қонуниятлар ва мезонлар мавжуддир.

Умуман олганда эса жамиятни иқтисодий ривожлантириш зиддиятли ва ўлчаш мураккаб бўлган жараён ҳисобланади. Бу жараёнда иқтисодиётда ўсиш ва пасайиш, миқдор ва сифат ўзгаришлари ижобий ва салбий тенденциялар кузатилади.

XX асрда ҳам кўпгина назариётчилар ривожлантириш жараёнини ҳар бир мамлакат босиб ўтиши керак бўлган иқтисодий ўсишнинг қатор босқичлари сифатида таърифлаганлар. Улар ишлаб чиқариш жамланма ҳажмининг кўпайиши (масалан, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши) аҳоли умумий фаровонлигини оширади, деб ҳисоблаганлар. Бунинг асосида ишлаб чиқариш даромад келтиради, даромаднинг ортиши эса моддий ёки иқтисодий фаровонликни яхшилади деган фикр ётарди.

Бу У.У. Ростоунинг⁴ “Иқтисодий ўсиш босқичлари” (1961 йил) китобида ўзининг яққол ифодасини топган. Мазкур муаллифнинг концепциясига кўра жамиятнинг иқтисодий ўсиш асосида бир босқичдан иккинчисига тарихий ўтишида қуйидаги принциплар фарқлар мавжуд:

- иқтисодиётнинг тармоқ таркиби;
- техника тараққиётининг даражаси;
- жамғарманинг миллий даромаддаги салмоғи (жамғарма нормаси);
- истеъмол таркиби ва даражаси.

У.У. Ростоу ривожланишнинг 5-та асосий босқичларини ажратиб кўрсатган (9.1-жадвал):

9.1-жадвал

У.У.Ростоунинг иқтисодий ривожланиши босқичлари⁵

Кўрсаткичлар	Иқтисодий ривожланишнинг асосий турлари				
	Анъанавий жамият	Ўтиш жамияти	“Парвоз”	“Етуклик”	“Юқори даражадаги оммавий истеъмол даври”
Амал этиш даври (йил)	1770-1830	1830-1880	1880-1930	1930-1980	1980 йилдан
Ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи омиллари	Тўқимачилик машиналари	Буғ двигатели	Электр двигатели, пўлат	Ички ёниш двигатели, нефть	Микроэлектроника
Етакчи тармоқлар	Тўқимачилик саноати	Машина-созлик, кўмир саноати	Электротехника, пўлат ишлаб чиқариш	Автомобилсозлик, нефтни қазиб олиш ва қайта ишлаш	Электрон саноати, дастурий таъминот
Етакчи давлатлар	Буюк Британия, Франция	Буюк Британия, Франция	Германия, Буюк Британия	АҚШ, Ғарбий Европа, Япония	Япония, АҚШ, Ғарбий Европа

1. *Анъанавий жамият.* Бу қўл меҳнат қуролига асосланган ибтидоий ва турғун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, иерархик ижтимоий тузилма, ер эгаларининг ҳукмронлиги, фан ва техника даражаси Ньютондан аввалги даврга хос бўлган жамиятдир. Мазкур босқичда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш имкониятлари чекланганлиги, бир тарафдан, иқтисодий ўсиш суръатларининг пастлиги, иккинчи томондан, туғилиш даражасининг юқорилиги сабабли даромадлар камайган. Шундан сўнг аҳоли сони ва даромадлар миқдори барқарорлашадиган хусусиятлар пайдо бўлган. Мазкур босқичда миллий маҳсулотни такрор ҳосил қилишни кенгайтириш учун амалда шарт- шароит бўлмаган.

2. *Ўтиш жамияти ёки “парвозга тайёргарлик”.* Мазкур босқич иқтисодий ўсиш суръатларини кескин оширишга замин яратган. Бу пайтда ишлаб чиқаришда янги технологиялар қўлланила бошланган, капитал қуйилмалар кўпайган, “тадбиркорларнинг янги

⁴ Уолт Уитмен Ростоу (*Walt Whitman Rostow, 1916-2003*) — америкалик иқтисодчи, саноат ривожланишидан кейинги босқич жамияти назариясини ишлаб чиққан. Асосий асари: “Иқтисодий ўсиш жараёни” (“*The Process of Economic Growth*”, 1960).

⁵ Hess P., Ross C. *Economic Development: Theories, Evidence and Policies.* - Philadelphia etc., 1997. P 98

тоифаси” пайдо бўлган, марказлашган давлат таркиб топган. Ушбу босқичда ишлаб чиқаришга фан ютуқлари жорий этилиши натижасида иқтисодий юксалиш тезлашган, коммуникациялар ва халқаро савдо ривожланган, қишлоқ хўжалиги ва кон саноатига инвестициялар киритиш кўпайган.

3. “*Парвоз*”. Бу капитал жамғарилиши салмоғининг ортиши (капитал қўйилмалар миқдори миллий даромаднинг 5,0 % дан 10,0% гача ортади) ва жадал иқтисодий ўсиш (айниқса, саноатда), ишлаб чиқариш усулларида туб ўзгаришлар содир бўладиган саноат инқилоби босқичидир. Бевосита ана шу, узоқ муддат давом этмайдиган, лекин нихоятда жўшқин бўладиган босқич саноат ривожланишидан аввалги даврдан саноат ривожланиши жамиятига ўтишда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

4. “*Етуқлик*”. Ушбу босқич саноатнинг жадал ривожланиши, капитал қўйилмалар даражаси янада кўпайиши (миллий даромаднинг 20,0 % гача), фан ва техника ютуқларини кенг жорий этилиши, шаҳар аҳолиси салмоғи аҳоли умумий сонининг 60,0-90,0% гача етиши, малакали меҳнат улушининг ортиши хусусиятларига эгадир.

5. “*Юқори даражадаги оммавий истеъмол даври*”. Мазкур босқичда жамиятда аввалги босқичлардагидек ишлаб чиқариш эмас, балки истеъмол асосий муаммо бўлади. Шу сабабли хизмат кўрсатиш ва кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг асосий тармоқларига айланади, янги ўрта синф ҳамда “умумий фаровонлик давлати” шаклланади⁶.

У.У. Ростои ўзининг 1971 йилда нашр этилган “Сиёсат ва ўсиш босқичлари” янги асарида бу беш босқичга олтинчи – “турмуш сифатини излаш” босқичини ҳам қўшган. Ушбу босқичда инсоннинг маънавий камол топиши биринчи даражали аҳамият касб этади. У.У. Ростонинг хисоблашича, ривожланишнинг бу босқичлари жаҳондаги барча мамлакатлар учун бир хил бўлишига қарамасдан, уларни босиб ўтиш ҳар бир давлат учун ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Тараққиётда орқада қолган мамлакатлар илғор давлатлар тажрибасини ўзлаштириш ва уларни қувиб етиш, ҳатто улардан ўзиб кетиш имкониятларига эга бўладилар. Масалан, АҚШда “парвоз” босқичи Буюк Британияга нисбатан ярим аср кейин бошланган бўлса ҳам Америка “юқори даражадаги оммавий истеъмол даври”га Буюк Британиядан бир неча ўн йил илгари етиб келди.

Ёки XX асрнинг иккинчи ярмида Осиё энг жадал ривожланаётган минтақага айланди. Ушбу даврда Япония, кейин Хитой ҳамда Жанубий-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари иқтисодий ривожланишда юқори натижаларга эришдилар. Ушбу давлатларда ЯИМнинг ўсиш суръатлари ривожланган мамлакатларнинг кўрсаткичларидан икки баробар ортди. Натижала таррақий этган давлатларнинг жаҳон иқтисодиётидаги улуши 63,0 % дан 52,0 % га пасайган бўлса, ривожланаётган мамлакатларнинг улуши 21,7 % дан 31,4 % га етди.

Ўсиш босқичлари назарияси инсоният ривожланиши тарихий жараёнларини асослашда олға қараб қўйилган жиддий қадам бўлишига қарамасдан, у қатор камчиликлардан ҳоли эмас. Бу камчиликларнинг энг асосийси - мазкур концепцияда ривожланиш аввалгидек ўсишнинг юқори суръатлари билан айнанлаштирилишидир. Бунда чуқур ижтимоий институционал ўзгаришлар сояда қолиб, инвестициялар ҳажмининг нисбати ва ялпи миллий маҳсулот ўсишининг суръатлари биринчи ўринга кўтарилган.

XX асрнинг 70-йилларида иқтисодий назария янги классик йўналишининг тарафдорлари иқтисодий ўсишнинг маълум бўлган тизимларига ўзларининг модернизация концепциясини қарши қўйдилар. Маълумки, янги классик назарияда иқтисодиётни модернизациялаш учун ресурсларни аграр сектордан саноат ишлаб чиқаришига қайта тақсимлаш зарурлиги асосланган. Бунда, биринчидан, жамғариш муаммосини (яъни, жамғармаларни жалб этиш ва уларни инвестицияларга айлантириш) муаммоси, иккинчидан, иш билан бандлик (яъни иш кучини меҳнат таклифи юқори бўлган соҳадан меҳнат таклифи кам соҳаларга қайта тақсимлаш) муаммосини ҳал этиш талаб этиларди. Шу сабабли модернизацияга, энг аввало, моддий ва меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш, секторлар

⁶ Rostow W.W. The Process of Economic Growth. 2 ed. - Oxford, 1930. P.319.

ўртасида айрибошлаш (меҳнат унумдорлиги паст бўлган секторларни қисқартириб, меҳнат унумдорлиги юқори бўлган секторларни кенгайтириш) воситаси сифатида қаралар эди⁷.

Турли мамлакатлардаги тарихий ва жўғрофий шарт-шароитларнинг ва ривожланиш даражасининг, моддий ва молиявий ресурсларнинг турлича эканлиги бу давлатларнинг иқтисодий ривожланиши даражасини ягона бир иқтисодий кўрсаткич билан баҳолаш имконини бермайди. Шунинг учун мазкур кўрсаткичларнинг бутун бир тизими мавжуд бўлиб, улар орасида, энг аввало, қуйидагилар ажратиб кўрсатилади:

- реал ЯИМнинг умумий ҳажми;
- аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ва ялпи миллий маҳсулот;
- иқтисодиётнинг тармоқ таркиби;
- аҳоли жон бошига асосий турдаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши;
- аҳолининг турмуш даражаси ва турмуш сифати;
- иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) - миллий мансублиги ва ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланилишидан қатъи назар давлат ҳудудида истеъмол, экспорт ва жамғариш учун иқтисодиётнинг барча сохаларида йил давомида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар ва хизматлар (яъни, бевосита истеъмол учун мўлжалланган) бозор қийматини ифода этадиган энг муҳим макроиқтисодий кўрсаткичлардан биридир. Биринчи бор бу кўрсаткич 1934 йилда Саймон Кузнец томонидан таклиф этилган.

Номинал (мутлақ) ЯИМ – мазкур йилнинг жорий нархларида ифода этилади.

Реал (инфляция ҳисобга олинган ҳолдаги) ЯИМ – аввалги ёки ҳар қандай бошқа база йили нархларида ифода этилади. Реал ЯИМда ЯИМ нинг ўсиши нархнинг қимматлашиши билан эмас, балки ишлаб чиқаришнинг реал ўсиши орқали изоҳланади.

Мамлакатнинг ЯИМ ҳам миллий валютада, ҳам аниқроқ халқаро таққослаш учун харид қобилияти паритетида (ХҚП) ифода этилиши мумкин.

Харид қобилиятининг паритети – бу турли мамлакатлар икки ёки бир неча пул бирликларининг нисбати бўлиб, мазкур нисбат муайян товарлар ва хизматлар тўпламига инсбатан харид қобилиятини аниқлаш учун ўрнатилади. Харид қобилиятининг паритети назарияси Густав Кассель⁸ томонидан ишлаб чиқилган. Унга мувофиқ валюталар курсларининг табиий баҳоси харид қобилияти паритетига мосдир.

Масалан, агар А валютаси курсининг Б валютасига нисбатан паритети юқори бўлса товарларни Б мамлакатада харид қилиш ва уларни А мамлакатига экспорт қилиш манфаатлидир. Бу А мамлакатада товарлар таклифини, Б мамлакатада эса товарлар талабини, Б мамлакати валютасига талабини ва А мамлакатига нисбатан валюта таклифини кўпайтиради. Натижада валюталар курслари паритет нисбатига қайтади.

Мисол: Айтайлик, Ўзбекистонда товар бирлигининг нархи 4000 сўм, АҚШда – 2 доллар бўлса, бунда сўмнинг долларга нисбатан курси 1 АҚШ долларига 2000 сўмни ташкил этиши керак. Агар валюта курси 1 доллар учун 1750 сўм бўлса, товарни Россияда харид қилиш (4000 сўм), АҚШда эса сотиш (2 доллар) фойдалидир. Чунки 2 долларни жорий курс бўйича 3500 сўмга алмаштириш, бундай ҳар бир битимда товар бирлигига 500 сўмни ташкил этадиган даромад олиш имкониятини беради. Тегишли равишда АҚШда товар нархи арзонлашади, Ўзбекистонда товар нархи қимматлашади, долларнинг сўмга нисбатан курси эса пасаяди. Натижада нархлар ва курсларнинг янги даражасида мутаносибликка эришилади.

Харид қобилиятининг паритети моделининг амал этиши фақат товар ва пулларнинг эркин ҳаракат қилиши шароитларидагина имконияти борлиги ҳисобга олинадиган бўлса, амалиётда валюта курслари паритетдан жиддий равишда оғиши мумкин (бож тўловлари, экспорт ва импорт чекловлари, транспорт чикимлари қанчалик юқори бўлса валюталарнинг

⁷Fell A., Paauuw D. Analysis of the Open Dualistic Economy. An Application to the Philippine. - Washington, 1996.P.46.

⁸ **Карл Густав Кассель** (*Karl Gustav Cassel, 1866-1945*) — швед иқтисодчиси, Стокгольм мактабининг вакили. Асосий асарлари: “Социал иқтисодиёт назарияси”» (“The oretische Sozialökonomie”, 1918), “Иқтисодиёт фанининг фундаментал ғоялари” (“Fundamental Thoughts in Economics”, 1925).

номинал курси билан уларнинг паритети миқдори ўртасидаги фарқ шунчалик катта бўлади). Бунда биржада у ёки бу валютага талаб, яна бошқа кўпгина омиллар ҳам ҳисобга олиниши керак.

ЯИМ қуйидаги усулларда ҳисоблаб чиқилади:

даромадлар бўйича: ЯИМ = Миллий даромад + амортизация + билвосита солиқлар – субсидиялар – хориждан соф омиллик даромад.

Мазкур формула даромадлар бўйича ЯИМни БМТнинг миллий ҳисобварақлари тизимида ифодалайди;

ҳаражатлар бўйича: ЯИМ = Пировард истеъмол + Капиталнинг ялпи жамғарилиши (фирмага инвестициялар: дастгоҳлар, жиҳозлар, заҳиралар харид қилиш, ишлаб чиқариш жойи) + Давлат харажатлари + Экспорт – импорт.

Пировард истеъмол қуйидаги институционал секторлар томонидан ишлаб чиқарилган шахслар ёки жамиятнинг пировард эҳтиёжларини қондиришга харажатларини қамраб олади:

- уй хўжалиги сектори;
- давлат ҳокимияти органларининг сектори;
- уй хўжаликларига хизмат кўрсатадиган хусусий нотижорат ташкилотларининг сектори.

Ҳозирги вақтда ЯИМ ҳажми мамлакат ҳудудида яратилган қўшимча қиймат жамланмаси сифатида (бунда ҳам ишлаб чиқариш, ҳам хизмат кўрсатиш соҳасидаги қўшимча қиймат назарда тутилади) ҳисоблаб чиқилади. Қўшимча қиймат корхона даромадлари билан моддий харажатлар ўртасидаги тафовут сифатида баҳоланади ва маҳсулот (хизмат) ҳисобидан тўланадиган билвосита солиқлар ҳисобга олинмайди. Натижада ЯИМнинг умумий ҳажми ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қайд этилган қўшимча қиймат йиғиндисидан фарқ қилади. Чунки бунда соф билвосита солиқлар (бизнесга давлат томонидан ажратиладиган субсидиялар айириб ташланган билвосита солиқлар) қўшимча қиймат йиғиндисидан чиқариб ташланган бўлади..

ЯИМ кўрсаткичи мамлакат иқтисодиётига инвестициялар киритиш мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан бу давлатдаги жорий вазиятни акс эттиради.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) – мамлакатда йил давомида ишлаб чиқарилган пировард (тайёр) маҳсулотнинг бозор нархларидаги қийматини ифода этадиган, энг кенг тарқалган умумлашма макроиқтисодий кўрсаткичларидан биридир. ЯММга муайян давлатга тегишли ишлаб чиқариш омилларида фойдаланилган ҳолда ҳам шу мамлакатда, ҳам чет элларда яратилган маҳсулот қиймати киритилади.

Аҳоли жон бошига ЯИМ ва ЯММ иқтисодий ривожланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланади. *Аҳоли жон бошига ЯИМ* иқтисодий ривожланиш даражасини кўрсатади. Шу билан бирга мазкур кўрсаткичда ишлаб чиқаришнинг тармоқ таркиби, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифати, маҳсулот бирлигига материаллар ва энергия сарфининг самарадорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, ЯИМ, шу жумладан аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ ҳажми иқтисодиёт ривожланганлигининг энг мақбул кўрсаткичи ҳисобланмайди. Чунки мазкур индикатор турмуш сифатини яхшилаш ёки барқарорлаштириш учун фақат даромадлар ва харажатлар ҳажмини ҳисобга олади. Лекин ушбу кўрсаткичлар ёрдамида аҳоли жон бошига даромадлар ёки харажатларнинг тақсимланишини аниқлашнинг имконияти йўқ.

Мамлакатнинг миллий даромади амортизация тўловлари (асосий фондларнинг ейилиши) ва билвосита солиқлар айириб ташланган ҳолдаги ялпи миллий маҳсулотга тенгдир. Миллий даромадни иккинчи бир усулда - иш ҳақи, саноат ва савдо фойдаси, киритилган капитал учун фоиз ва ер рентаси сифатидаги бир йиллик барча даромадлар йиғиндиси сифатида аниқлаш мумкин.

Миллий даромад мамлакат иқтисодий ривожланишининг энг муҳим умумлашма кўрсаткичларидан биридир. Миллий ҳисобварақлар тизимида 1993 йилга қадар ялпи миллий даромад ялпи миллий маҳсулот деб номланиб келган. Ялпи миллий даромад асосий воситаларининг ейилиши айриб ташланса, *соф миллий даромад* (илгари бу соф миллий маҳсулот деб аталарди) ҳосил бўлади. Миллий даромаднинг ялпи ички маҳсулотдан асосий фарқи шундан иборатки, миллий даромад – бу даромадлар кўрсаткичи бўлиб, иқтисодиёт барча секторлари бирламчи даромадларининг йиғиндисини ифода этади. Ялпи қўшимча қиймат ва ялпи ички маҳсулотга эса ишлаб чиқариш кўрсаткичлари сифатида қаралади.

“Ялпи миллий даромад” ва “соф миллий даромад” атамалари маҳсулот ишлаб чиқариш билан эмас, балки даромадлар категорияси билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар моҳиятини тўлароқ ифода этади. Одатда иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда олинган ва хорижга берилган бирламчи даромадларнинг сальдоси ижобий, ривожланаётган мамлакатларда эса салбий бўлади. Шунинг учун ривожланган мамлакатларда ялпи миллий даромад ялпи ички маҳсулотга қараганда ортиқроқ, ривожланаётган мамлакатларда эса камроқ бўлади. Бойроқ бўлган ривожланган мамлакатлар молиявий ва моддий ресурсларни тақдим этиш орқали ривожланиётган мамлакатларда улардан фойдаланганлиги ҳисобига даромад топиши туфайли шундай бўлади